

THOMKA BEÁTA

A fikció újjáalakított valósága és a nyelvvé váló forma

A Tiszatáj „ezredvégi” körkérdése olyan problémákra irányul, melyek több mint két évtizede foglalkoztatnak. Töprengéseim irányát öntudatlanul is meghatározzák korábbi írásaim¹, ugyanis a narráció, a regény, a rövidpróza, illetve az elméleti reflexió folyamatait nem érzem szétválaszthatónak sem a kritikai, sem a történeti poétikai vizsgáldásban. Az elbeszélő tevékenység jelenségeket, eljárásokat kínál föl, narratív formatervezést folytat, a kritika megértési és értelmezési stratégiákat keres, fogalmi nyelvi háló kialakításán fáradozik. Eközben szüntelenül módosul az olvasói tudat narrativitása (Th. M. Leitch), prózaként, regényként olvasunk olyan szövegeket, melyeket beszédmódja, szövegalkotása más korban kirekesztett volna a formai kánonból.

A mai regény nem kívánja föláldozni hagyományát, fölidézi, újrarendezi a forma-történeti tapasztalatot. Az allúziók, átvételek, torzítások, átírás, másolás korának dinamikáját nem az eszmék, hanem a jelek felidézése biztosítja. A magyar próza felszabadultabban társalog saját előzményeivel, merészebben teremti és teremti újra tradícióját, mint évtizedekkel korábban. A nagyszerkezetek narratív jelenetekből (Ricoeur, Derrida) szövődnek, párhuzamosságokkal, tükörszerkezetekkel élnek, lazán komponált együttesre emlékeztetnek.

A regény megújítja saját problémáit, áthelyezi hangsúlyait, mégsem hiszem, hogy történetének bármely pillanatában indokolt lenne válságról beszélni. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a regény saját választútjaival, kihívásaival együtt jelenik meg a klasszikus műfajformák körében. A felforgató, átrendező dinamikától sem megjelenésekor, sem azóta nem vált meg. A választút és a krízis sosem saját műfaji rendjének határain belül, hanem az egyéb formák kanonizálható jegyeihez, vagy az érvényben levő művészetszemlélethez, poétikai normákhoz viszonyítva tűnik választútnak és krízisnek, mert a műfaj poétikai szubsztanciáját maguk az átalakulások jelentik.

Az epikát mint művészi világteremtést a regény és a regényelméleti reflexió is időnként átértelmezi. Ma egy meghatározott nyelvfilozófiai háterre alapozó elgondolás nemcsak az epika, hanem a világteremtés fogalmát is kategorikusan elutasítja, más szemléletmódok megtartják és árnyalják a fikció, fiktív univerzum, világ, világgrétegek stb. fogalmait. A historikus művészetkoncepciónak a regény mint az átfogó ábrázolás formája felelt meg, s ezt vetette el az individuum önkifejeződésének igényével fellépő modernitás.

Rilke *Die Aufzeichnungen Malte Laurids Brigge* című művét 1910-ben senki sem fogadta regényként, maga Rilke sem ezzel a tudattal bocsátotta útjára. A művet a re-

1. *Regényjelenségek; újabb magyar regényjelenségek.* In. Narráció és reflexió. 1980; Prózapoétika vagy narratológia? Híd, 1981. 11.; A műfajteremtő elvek változásai és a prózakritika; Prózaelméleti dilemmák (1990) In. Áttetsző könyvtár. 1993. A pillanat formái. 1986. című könyvem tárgya a rövidtörténet poétikája.

génytörténeti folyamatok avatták regénnyé, hisz hálózatos szövedéke, töredékes belső íve, metaforikus elbeszélő szerkezete, valamint a beszélő személy szemlélődő, reflexív tevékenységének átengedett regénytér olyan lehetőséget vetített előre, melynek jogsultságát hamarosan Proust vállalkozása erősítette meg. A külső történésfolyamatot belsőre, a cselekményt tudattörténetek elbeszélésére váltó koncepció csak átmenetileg tűnt veszélyes válságnak. A parole de l'idée, a 20. századi esszé- és eszmeregény, a bölcsélet fogalmi nyelvének behatolása a narrációba, az intellektualizált próza is kikezdetet valamit a végsőkig soha meg nem szilárduló regényformán. A szerzői tudat kiiktatásával, a szerző halálának meghirdetésével hasonlóképpen lezárult egy korszak, s ez sem járt együtt a műfaj halálával.

A nagyszerkezet destruálását, a szólamváltások és szöveg szólamváltások eluralkodását, a központi történetfolyam szálakra való lefejtését, a vágások, töresek által eredményezett folyamatossághiány új rendjét is adott pillanatban regényformáló eljárás-ként kellett elfogadni. Amikor a leírás a történetmondás szerepében lépett föl, a francia nouveau románt, a fabula jelentőségének lefokozása miatt, a műfaj fennmaradását veszélyeztető áramlatnak tekintette a hagyományos kritika. Ezzel szemben Mieke Bal a leírás világteremtő funkciójáról, Ph. Hamon a deskripcióról mint lexikográfiai tudatról kezdett beszélni, J. Sławiński pedig kitarított az irodalmi formáló eljárások heurisztikus jellegének értelmezése mellett. *(A sorrend, ami szerint a megnevezések a leírásba épülnek, sajátos leképezése a megismerési folyamat fázisainak, a leírás rendszerezés, a bemutatott világról való tudás rendezett formája.)*²

A fikcionális narráció jelenkori átfogó, nagy szerkezetei a belső törvények módosulásai és a fragmentalizálódás ellenére fölidézik a regénynek mint a modern kor reprezentatív formájának szituációját. A nem mimetikus elbeszélői beállítottság, a világszerű jelleget elutasító narráció, a szövegszerű fikció, a szöveggé, nyelvvé váló forma ma újabb átmeneti korszakot jelölő és meghatározó magatartás, melyet az ábrázolást és a nyelv eszköz voltát elvitató szemléleti háttér alakít. *(Az irodalom nem azért fikció, mert valamiképpen megtagadja a „valóság” elismerését, hanem mert nem a priori bizonyos, hogy a nyelv a jelenségvilág szabályainak vagy azokhoz hasonlóknak megfelelően működik. Tehát nem a priori bizonyos az, hogy a saját nyelvén kívül bármire nézve is megbízható információforrás lenne. P. de Man³)* A fiktív idő-, tér- és én-tapasztalat a regényt változtatlanul a kutatás és kísérlet terepévé teszi. A forma tehát mintha nem csupán Michel Butornál, hanem a műfaji önértelmezés értelmében sem lenne más, mint le roman comme recherche.

A történeti és az interpretációs tapasztalat tehát elvitatja a krízist, s azt sem hiszem, hogy a teoretikus gondolkodásból kiválna valamilyen uralkodó regényelmélet. A magyar irodalomtudomány kitekintő igényessége még mindig elégtelen, ezért tűnhet úgy, egy-egy módszertan befolyásolja a regénykritikát, és nem érvényesül benne a polémikus hangnem és szemléleti változatosság. Az európai és amerikai kutatásokat nem kíséri kellő figyelem, s ha egyetlen kérdéskör kapcsán (pl. fikció, műfaj, szöveg, formálás stb.) szembesíteni tudnánk az egymástól merőben eltérő nézeteket és módszereket, saját kritikai gyakorlatunk válna elevenebbé.

A prózakritika és az elbeszélés-elméleti reflexió több javaslatot tett az elmúlt évtizedekben a klasszikus, a modern és a kortárs próza folyamatainak megértésére és ér-

2. *A leírásról.* Helikon, 1993. 4.

3. *Ellenzegülés az elméletnek.* In. Szöveg és interpretáció. Bacsó B. szerk. 1991.

telmezésére, mint a korábbi korok poétikái együttvéve. M. M. Bahtyin, V. Žmegač, H. R. Jaufő történeti poétikai kutatásai, R. Barthes, Tz. Todorov narratológiai munkássága, G. Genette műfaj- és regényelméleti tanulmányai, W. Iser fikcióelmélete, M. Foucault és P. Ricoeur filozófiai műfajelmélete biztos alapotként épül be a mai regénykutatásba. A francia nouveau roman ötvenes, hatvanas évekbeli tendenciáival együtt alakul ki a második világháború utáni regénykritika egyik legjelentősebb, narratológiai és filozófiai interpretációval kísért áramlata. Michel Foucault a *Débat sur le roman vitavezetője az Une littérature nouvelle?* témájú Cerisybeli tanácskozásnak.⁴

Barthes *újrairás*, illetve J. Kristeva *továbbírás* fogalmai megváltozott teoretikus keretben jelennek meg N. Goodman meghatározásában, amikor *a fikcióról mint újjáalkotott valóságról* beszél. Ricoeur újrajelölést emleget: *le faire narratif re-signifié le monde dans sa dimension temporelle* (Temps et récit I. 1983.). A gondolat, mely szerint a narratív cselekvés újra-jelenti a világot időbeli dimenziójában, távlatot ad egy olyan tevékenység megértéséhez, mellyel a szöveget a szövegbe, nyelvet a nyelvbe kényszerítő felfogásmód nevében lassan nem is tudunk mit kezdeni. Ha kissé kritikusan olvasunk regényt és teóriát, P. de Manhoz hasonlóan rájövünk, hogy *igen nehéz nem olyan idő- és térrendszerekkel való megfelelésként elképzelni múlt és jövőbeli létezésünk képét, melyek a fikcionális narrációkhoz és nem a világhoz tartoznak. Ez nem azt jelenti, hogy a fikcionális narrációk nem a világ és a valóság részei; hatásuk a világra túlságosan is kellemtelen lehet.*⁵

A hetvenes, nyolcvanas években a francia narratológia hatására kialakuló amerikai műhelyek az új prózaszemléletet meghatározó fogalmi rendszereket kínálnak fel. John Barth 1967-ben a *kimerültség* (The Literature of Exhaustion), 1980-ban az *újrafeltöltődés* irodalmáról (The Literature of Replenishment) beszél. N. Goodman, D. Carroll fikcióelmélete, P. de Man dekonstrukciós elemzőmódszertana, valamint a posztmodern prózaelméletek, a szuper-, szür- és metafikció kutatói (R. Sukenick, J. Barth, B. Mc Hale, R. Federman, R. Scholes, D. Lodge, R. Kostelanetz, D. W. Fokkema stb.) jelentősen hozzájárultak az új narratív lehetőségek felismeréséhez és rendszerezéséhez.

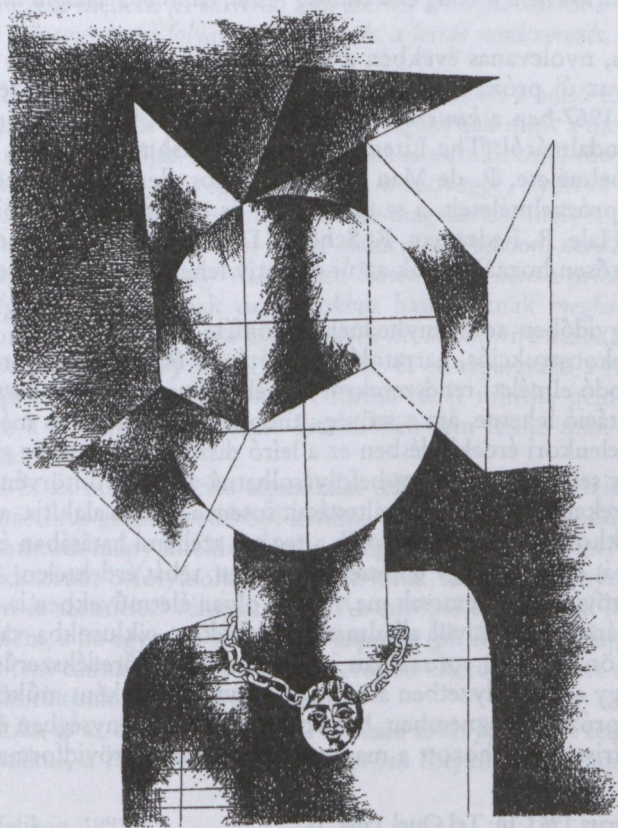
Amikor egyidőben tevékenykednek különféle fenomenológiai, hermeneutikai, nyelvkritikai, dekonstrukciós, narratológiai, történeti és poetológiai irányzatok, eleve lehetetlen uralkodó elméleti rendszerekről beszélni. Ennek alapja a hagyományos műfajelméleti orientáció lehetne, ám a szöveg-, tudomány-, kultúra- és médiaközi kapcsolatokra figyelő jelenkori érdeklődésben ez a leíró diszciplína háttérbe szorult. Ha nem így lenne, akkor sem hiszem, hogy befolyásolhatná a műfaj öntörvényű folyamatait. A regényjelenségeket és a forma alakváltozásait sosem a kritika alakítja, amely vagy fogékony, eleven s ekkor egyidejűleg osztozik a regény szellemi hatásában és a hatás interpretációjában, tehát előnyös, vagy teljességgel értetlen, tehát érdektelen.

A magyar rövidpróza nemcsak ma, hanem olyan életművekben is, mint a Krúdyé, Máraié, Kosztolányié, rendkívül alkalmas a tömbökbe, ciklusokba való tömörülésre. Cserépdarabkái önállóan is, sorozatban is megállnak, és töredékszerűségük nem akadályozza annak, hogy adott helyzetben alternatív nagyszerkezetként működjenek. A fiatalabb elbeszélők prózája hangnemben, beszédmódban, érzékenységben és az alakításban megnyilvánuló frissességet hozott a magyar irodalomba. A rövidforma által megköve-

4. *Décade de Cerisy 1963*. In: Tel Quel 1964. 17.

5. P. de Man i. m.

telt tömörítő, sűrítő, elhagyásos szerkesztés elbeszélői tapasztalata sok esetben előkészítője a fikció összefoglaló rendjének, mely nélkül akkor sincs regény, ha a teljesség fogalmát meghaladottnak érezzük. Az elmúlt évtizedet a kis és nagy elbeszélőformák területén is értékteremtő művek határozzák meg. Ha az előbbiben többek között Parti Nagy Lajos, Darvasi László, az utóbbiban Nádas Péter, Márton László műveire gondolunk, nem a műfaji választuk, hanem a meglelt utak képe merül föl bennünk. E kis- és nagyszerkezetekben nem szembeállításaként jelentkeznek a fikció öntörvényű, újjáalakított valósága és a nyelvvé lett forma. Kritikai reflexeink elevensége mindenkoron az efféle feloldások iránti érzékenységen múlik.

SIPOS LÁSZLÓ: TIBETI APÁCA